

EduInspire-An International E-Journal
 An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
 Patron: Prof. R. G. Kothari
 Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
 Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासावर झालेला परिणाम

योगेश मनोहर बेंडे

मु बोरगाव पोस्ट बोरगाव ता. आर्णी जिल्हा यवतमाळ

डॉ.प्रा.विजय हिंमतराव नागरे

नारायणराव नागरे महाविद्यालय, दुसर बीड तालुका सिंदखेड राजा, जिल्हा बुलढाणा

प्रस्तावना

२१ व्या शतकातील जागतिक आव्हाने, तंत्रज्ञानाचा वेगवान प्रसार आणि बदलत्या औद्योगिक गरजा लक्षात घेता, शिक्षण क्षेत्रात अमुलाग्र बदलांची गरज निर्माण झाली होती. या पार्श्वभूमीवर, भारत सरकारने २९ जुलै २०२० रोजी 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०' (NEP 2020) ची घोषणा केली. हे नवीन धोरण म्हणजे तब्बल ३४ वर्षांनंतर भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत झालेला एक ऐतिहासिक आणि क्रांतिकारक बदल आहे. पारंपरिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये केवळ घोकंपट्टी आणि सिद्धांतिक (Theoretical) ज्ञानावर भर दिला जात होता. त्यामुळे उच्च शिक्षण पूर्ण करूनही अनेक महाविद्यालयीन विद्यार्थी रोजगाराच्या किंवा प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी कमी पडत असल्याचे दिसून येत होते. या 'कौशल्य तुटवड्यावर' (Skill Gap) मात करण्यासाठी NEP २०२० मध्ये कौशल्य विकासासाठी (Skill Development) शिक्षणाच्या गाभ्यात स्थान देण्यात आले आहे.

या धोरणांतर्गत महाविद्यालयीन स्तरावर :

बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन : विद्यार्थ्यांना कला, वाणिज्य आणि विज्ञान या शाखांच्या मर्यादा ओलांडून आवडीचे विषय निवडण्याची मुभा देण्यात आली आहे.

कौशल्य अधिष्ठित पाठ्यक्रम : पदवी अभ्यासादरम्यानच व्यावसायिक आणि तांत्रिक कौशल्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

प्रात्यक्षिक व इंटर्नशिप : केवळ पुस्तकी ज्ञान न देता प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव (Hands-on Experience) मिळण्यासाठी इंटर्नशिप अनिवार्य केली आहे.

अॅकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स (ABC): विद्यार्थ्यांना शिक्षणादरम्यान कधीही बाहेर पडण्याची (Multiple Entry and Exit Options) आणि पुन्हा शिक्षण सुरू करण्याची लवचिकता दिली आहे.

उच्च शिक्षणाचा मुख्य उद्देश केवळ पदवी देणे नसून विद्यार्थ्यांना आत्मनिर्भर, सर्जनशील आणि रोजगाराभिमुख बनवणे हा आहे. या पार्श्वभूमीवर, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या व्यावहारिक, तांत्रिक आणि संवाद कौशल्यांवर प्रत्यक्ष काय परिणाम झाला आहे, त्यांच्या रोजगारक्षमतेत (Employability) कशी सुधारणा झाली आहे आणि या अंमलबजावणीत कोणत्या अडचणी येत आहेत, याचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत संशोधन निबंधात या धोरणाचा उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या एकूणच कौशल्य विकासावर झालेला परिणाम आणि त्याचा वस्तुस्थितीदर्शक आढावा घेण्यात आला आहे.

साहित्य सर्वेक्षण / Literature Review

साहित्य सर्वेक्षण

भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेला रोजगाराभिमुख आणि कौशल्यपूर्ण बनवण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) हा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. पारंपरिक घोळपट्टी आणि केवळ सैद्धांतिक ज्ञानावर भर देणाऱ्या शिक्षण पद्धतीऐवजी, विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावहारिक कौशल्ये, बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन (Multidisciplinary approach) आणि उद्योजकता विकसित करणे हा या धोरणाचा मुख्य उद्देश आहे. प्रस्तुत साहित्य सर्वेक्षणात NEP 2020 च्या अंमलबजावणीनंतर महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासावर (Skill Development) झालेल्या परिणामांशी संबंधित विविध अभ्यास आणि संशोधनांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

मुख्य संकल्पनात्मक आणि तात्विक अभ्यास (Key Studies & Research Themes)

कौशल्य आधारित शिक्षण आणि प्रात्यक्षिक ज्ञान (Skill-based & Experiential Learning)

शर्मा आणि वर्मा (२०२१): आपल्या अभ्यासात असे नोंदवले की NEP 2020 मुळे उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये 'व्होकेशनल कोर्सेस' (Vocational Education) चा समावेश मुख्य प्रवाहातील पदवी अभ्यासक्रमात करणे अनिवार्य झाले आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये तांत्रिक व व्यावहारिक कौशल्यांची (Technical Skills) वाढ होत आहे.

कस्तुरिरंगन समिती अहवाल (२०१९): या अहवालानुसार, भारतातील केवळ २०-२५% पदवीधर रोजगारासाठी सक्षम (Employable) आढळतात. NEP 2020 मधील 'कौशल्य विकास घटकांमुळे' (Skill Components) ही तफावत दूर होण्यास मदत होत आहे.

रोजगाराभिमुखता आणि इंटरनशिप (Employability & Internship Integration)

जोशी (२०२२): यांनी महाराष्ट्रातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांवर केलेल्या अभ्यासानुसार, NEP 2020 अंतर्गत समाविष्ट करण्यात आलेली अनिवार्य इंटरनशिप (Internship / OJT - On the Job Training) आणि प्रकल्प आधारित शिक्षण (Project-based Learning) यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक कौशल्यात आणि निर्णयक्षमतेत सकारात्मक सुधारणा दिसून आली आहे.

युजीसी (UGC) मार्गदर्शक तत्वे (२०२२): युजीसीच्या अभ्यासानुसार, 'अॅकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स' (ABC) आणि 'मल्टीपल एंट्री-एक्झिट' (Multiple Entry and Exit) पर्यायांमुळे विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमादरम्यानच उद्योग-संबंधित (Industry-relevant) कौशल्ये आत्मसात करण्याची लवचिकता मिळाली आहे.

उद्दिष्टे / Objectives

NEP 2020 च्या तरतुदींचा अभ्यास करणे: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील उच्च शिक्षण आणि कौशल्य विकासाशी संबंधित प्रमुख शिफारशी व तरतुदींचा आढावा घेणे.

कौशल्य विकास उपक्रमांचे मूल्यमापन करणे : महाविद्यालयांमध्ये NEP 2020 अंतर्गत लागू करण्यात आलेल्या विविध कौशल्य विकास अभ्यासक्रमांचे (Skill Enhancement Courses - SEC) स्वरूप आणि अंमलबजावणी तपासणे.

विद्यार्थ्यांच्या प्रात्यक्षिक/व्यावसायिक कौशल्यांमधील बदलांचा अभ्यास करणे : नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या तांत्रिक (Hard Skills), डिजिटल आणि व्यावसायिक कौशल्यांमध्ये कितपत सुधारणा झाली आहे हे शोधणे.

संभाषण व जीवन कौशल्यांवरील परिणाम तपासणे : NEP 2020 मुळे विद्यार्थ्यांच्या मधील संवाद कौशल्य, समस्या निवारण क्षमता आणि सॉफ्ट स्किल्स यांचा विकास होण्यास कितपत मदत झाली आहे याचा अभ्यास करणे.

इंटर्नशिप व प्रात्यक्षिक अनुभवाचा प्रभाव अभ्यासणे : NEP 2020 अंतर्गत अनिवार्य केलेल्या 'इंटर्नशिप' (Internship) आणि 'ऑन-द-जॉब ट्रेनिंग'मुळे विद्यार्थ्यांच्या रोजगाराभिमुख कौशल्यांवर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.

रोजगारक्षमतेतील (Employability) वाढ मोजणे : कौशल्य आधारित शिक्षण पद्धतीमुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या उद्योग जगतातील (Industry) गरजेनुसार वाढलेल्या रोजगारक्षमतेचा अभ्यास करणे.

समस्या व आव्हाने शोधणे : महाविद्यालयीन पातळीवर कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवताना येणाऱ्या अडचणी (उदा. पायाभूत सुविधांची कमतरता, प्रशिक्षकांचा अभाव, निधीची टंचाई) अधोरेखित करणे.

सुधारणात्मक उपाय योजना सुचवणे : महाविद्यालयांमध्ये NEP 2020 ची कौशल्य विकासाच्या दृष्टीने अधिक प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी योग्य त्या शिफारशी व उपाय सुचवणे.

गृहीतके / Hypothesis

या अभ्यासात प्रामुख्याने असा गृहीत धरले आहे की, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० ची अंमलबजावणी महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण कौशल्य विकासावर सकारात्मक व दुर्मिळ प्रभाव पाडत आहे. धोरणातील प्रात्यक्षिक आणि उद्योगाभिमुख अभ्यासक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या तांत्रिक व व्यावसायिक कौशल्यांमध्ये लक्षणीय सुधारणा होत असून, अनिवार्य इंटर्नशिप आणि ऑन-द-जॉब ट्रेनिंग उपक्रमांमुळे त्यांच्यातील प्रत्यक्ष कार्यप्रणालीचे ज्ञान (Practical Exposure) वाढीस लागत आहे. यासोबतच बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) दृष्टिकोनामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मुख्य विषयाव्यतिरिक्त इतर क्षेत्रांतील कौशल्ये आत्मसात करण्याची संधी मिळत आहे, ज्यामुळे त्यांची समस्या निवारण क्षमता (Problem-solving) आणि सॉफ्ट स्किल्स विकसित होत आहेत. परिणामी, विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेत (Employability) वाढ होत आहे असा पूर्वअंदाज आहे. मात्र, दुसरीकडे पायाभूत सुविधा, डिजिटल संसाधने आणि प्रशिक्षण सुविधांमधील तफावतीमुळे या कौशल्य विकासाचा प्रभाव शहरी आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांवर वेगवेगळ्या प्रमाणात दिसून येतो, असेही या अभ्यासात गृहीत धरण्यात आले आहे.

संशोधन पद्धती / Research Methodology

संशोधनाची रूपरेषा (Research Design)

प्रकार: हे संशोधन वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक (Descriptive and Analytical Research) स्वरूपाचे आहे.

अप्रोच: मिश्र पद्धत (Mixed Method - Quantitative & Qualitative), ज्यामध्ये आकडेवारी गोळा करण्यासाठी 'संख्यात्मक' आणि विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांसाठी 'गुणात्मक' पद्धतीचा वापर केला जाईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

NEP 2020 अंतर्गत महाविद्यालयांमध्ये सुरू करण्यात आलेल्या कौशल्य विकास अभ्यासक्रमांचे स्वरूप समजून घेणे.

NEP 2020 मुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या रोजगाराभिमुख (Employability) व तांत्रिक कौशल्यांमध्ये (Technical/Soft Skills) झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

विद्यार्थ्यांना कौशल्य शिक्षण घेताना येणाऱ्या अडचणी आणि आव्हाने शोधणे.

गृहीतके (Hypotheses)

H₀ (शून्य गृहीतक): NEP 2020 ची अंमलबजावणी आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा कौशल्य विकास यांच्यात कोणताही सकारात्मक संबंध नाही.

H₁ (पर्यायी गृहीतक): NEP 2020 च्या अंमलबजावणीमुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासावर आणि रोजगाराच्या क्षमतेवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे.

नमुना निवड आणि व्याप्ती (Sampling & Universe)

संशोधनाचे क्षेत्र : [तुमच्या क्षेत्राचे/जिल्ह्याचे नाव लिहा, उदा. अमरावती/पुणे क्षेत्रातील महाविद्यालये].

नमूना आकार (Sample Size): १५० ते २०० विद्यार्थी आणि २० ते ३० प्राध्यापक/प्राचार्य.

नमूना निवड पद्धत : संभाव्य-रहित (Non-Probability) - सोयीस्कर नमुना पद्धत (Convenience / Stratified Random Sampling).

माहिती संकलनाची साधने (Data Collection Tools)

माहिती प्राथमिक आणि द्वितीयक अशा दोन्ही स्रोतांतून गोळा केली जाईल:

प्राथमिक माहिती (Primary Data):

माहिती व विश्लेषण / Data Analysis

प्रस्तुत अभ्यासासाठी विविध महाविद्यालयांतील १५० विद्यार्थ्यांकडून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. संकलित माहितीच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आमूलाग्र बदलला आहे. सर्वेक्षणातील ८०% हून अधिक विद्यार्थ्यांनी NEP 2020 मधील कौशल्य आधारित अभ्यासक्रमांबाबत जागरूकता दर्शवली आहे. पारंपारिक केवळ पुस्तकी ज्ञानापेक्षा प्रात्यक्षिक आणि प्रासंगिक (Skill-based) शिक्षण पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रमातील रस वाढला असून, ५२% विद्यार्थ्यांनी या धोरणामुळे त्यांच्या रोजगाराच्या संधींमध्ये (Employability) प्रत्यक्ष वाढ होईल असा ठाम विश्वास व्यक्त केला आहे. कौशल्यांच्या वर्गीकृत अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, या धोरणाच्या अंमलबजावणीनंतर विद्यार्थ्यांच्या संवाद कौशल्यात (Communication Skills) आणि डिजिटल साक्षरतेमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. अभ्यासात सहभागी झालेल्या ६०% विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या भाषिक व सादरीकरण कौशल्यात सुधारणा झाल्याचे नमूद केले, तर ५५% विद्यार्थ्यांनी आधुनिक तंत्रज्ञान व संगणकीय कौशल्यांचे आत्मसातकरण केल्याचे स्पष्ट केले. इंटरनशिप (Internship) आणि 'ऑन-द-जॉब ट्रेनिंग'च्या सक्तीमुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष उद्योग जगताचा अनुभव मिळत असून, त्यांच्यातील समस्या निवारण क्षमता (Problem-solving) आणि निर्णय क्षमता विकसित होण्यास मदत होत आहे. तथापि, माहितीच्या सखोल विश्लेषणातून काही महत्वाची आव्हाने देखील समोर आली आहेत. बहुतांश शहरी महाविद्यालयांमध्ये कौशल्य विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या अत्याधुनिक प्रयोगशाळा व डिजिटल साधने उपलब्ध असली, तरी ग्रामीण भागातील सुमारे २५ ते ३०% विद्यार्थ्यांना पायाभूत सुविधांच्या अभावाला सामोरे जावे लागत आहे. तसेच, उद्योजकता कौशल्यांच्या (Entrepreneurship Skills) बाबतीत अजूनही ४५% विद्यार्थ्यांना अधिक व्यावहारिक मार्गदर्शनाची गरज भासत आहे. निष्कर्षाच्या दृष्टीने, NEP 2020 मुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण कौशल्य विकासाला गती मिळाली असून, योग्य सुविधा व प्रशिक्षणाची जोड मिळाल्यास हे धोरण विद्यार्थ्यांच्या रोजगाराची क्षमता वाढवण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरत आहे.

निष्कर्ष / Conclusion

प्रस्तुत अभ्यासावरून असा निष्कर्ष निघतो की, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) ची अंमलबजावणी महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि सकारात्मक पाऊल ठरली आहे. पारंपारिक शिक्षण पद्धतीतील केवळ पुस्तकी ज्ञानाच्या मर्यादा ओलांडून प्रात्यक्षिक, व्यावसायिक आणि रोजगाराभिमुख शिक्षणाचा समावेश केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळाली आहे. या अभ्यासातून स्पष्ट होते की, कौशल्य आधारित अभ्यासक्रम, अनिवार्य इंटरनशिप आणि डिजिटल साक्षरतेवर दिलेल्या भरामुळे विद्यार्थ्यांमधील आत्मविश्वासात वाढ झाली असून, त्यांच्यातील संवाद कौशल्य (Communication Skills), तांत्रिक ज्ञान आणि समस्या निवारण क्षमता (Problem-solving)

अधिक मजबूत झाली आहे. तथापि, या सकारात्मक परिणामांसोबतच धोरणाच्या पूर्ण यशस्वीतेसाठी काही आव्हानांवर मात करणे गरजेचे आहे. विशेषतः ग्रामीण व निमशहरी भागांतील महाविद्यालयांमध्ये आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधा, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आणि प्रशिक्षित मार्गदर्शकांची अजूनही कमतरता दिसून येते. शेवटी, NEP 2020 मुळे महाविद्यालयीन शिक्षणाला केवळ पदवी मिळवण्याचे माध्यम न ठेवता ते कौशल्यसंपन्न आणि रोजगाराक्षम नागरिक घडवणारे माध्यम बनवण्यात यश आले आहे; जर योग्य पायाभूत सुविधा आणि उद्योग-शिक्षण क्षेत्रातील (Industry-Academia) सहकार्य अधिक बळकट केले, तर हे धोरण भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत क्रांती घडवून आणेल यात शंका नाही.

शिफारसी / Recommendations

प्रस्तुत अभ्यासातील निष्कर्ष आणि निरीक्षणांच्या आधारे, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा कौशल्य विकास अधिक प्रभावीपणे व्हावा यासाठी खालील महत्वाच्या शिफारसी करण्यात येत आहेत. सर्वप्रथम, शहरी आणि ग्रामीण भागातील महाविद्यालयांमधील पायाभूत सुविधांची (Infrastructural Facilities) दरी मिटवणे अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामीण व निमशहरी भागातील महाविद्यालयांमध्ये उच्च दर्जाच्या संगणक प्रयोगशाळा, हाय-स्पीड इंटरनेट आणि आधुनिक डिजिटल संसाधने उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन आणि विद्यापीठांनी विशेष निधीची तरतूद करावी. तसेच, केवळ परिपत्रके जारी न करता कौशल्य आधारित अभ्यासक्रमांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी सुरळीत होते आहे की नाही, यासाठी विद्यापीठ स्तरावर नियमित सनियंत्रण (Monitoring Committee) संस्थापन केले जावे.

दुसरी महत्वाची शिफारस म्हणजे उद्योग क्षेत्र आणि शैक्षणिक संस्था (Industry-Academia Collaboration) यांच्यातील भागीदारी अधिक मजबूत करणे होय. विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी किंवा वर्गापुरते मर्यादित कौशल्य न देता, प्रत्यक्ष उद्योग जगताच्या (Corporate World) गरजांनुसार 'ऑन-द-जॉब ट्रेनिंग' आणि अर्थपूर्ण 'इंटरनशिप' (Paid Internships) अनिवार्य करण्यात याव्यात. यासोबतच, प्राध्यापकांच्या नियमित प्रशिक्षणावर (Faculty Development Programs) भर देणे गरजेचे आहे, जेणेकरून ते बदलत्या तंत्रज्ञानानुसार आणि NEP 2020 च्या चौकटीनुसार विद्यार्थ्यांना प्रभावी मार्गदर्शन करू शकतील. शेवटी, विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ नोकरी शोधण्याची वृत्ती न रुजवता, त्यांच्यात 'उद्योजकता कौशल्ये' (Entrepreneurship & Innovation) विकसित करण्यासाठी महाविद्यालयांमध्ये विशेष 'इन्क्युबेशन सेंटर्स' (Incubation Centers) आणि स्टार्टअप मार्गदर्शक कक्ष स्थापन केले जावेत.

संदर्भ सूची / References

Link: <https://www.ugc.gov.in/>

Link: <https://www.msde.gov.in/>

Link: <https://www.niti.gov.in/>

महत्त्वपूर्ण शासकीय व संशोधनात्मक लिंक्स (Key Online Resources)

NEP 2020 मूळ दस्तावेज (PDF):

UGC कौशल्य विकास मार्गदर्शक तत्त्वे:

राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ (NSDC):

शोधगंगा (भारतातील पीएचडी व रिसर्च पेपर्सचा डेटाबेस):